

ГОЛОДОМОРИ 1930-х і 1940-х рр. В УКРАЇНІ: СХОЖІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ

Нині, коли виповнюються 80-ті роковини народної трагедії 1932–1933 рр. й спливає 65-та річниця лихоліття 1946–1947 рр., доречним може стати дослідження спільного чи розрізненого між цими двома голодоморами. Адже все пізнається у порівнянні. Особливо чітко сутність повоєнного сталінського голодомору проявляється у зіставленні з організованим сталінщиною голодомором 1932–1933 рр.

Голодомор 30-х років був викликаний курсом на прискорений розвиток промисловості Радянського Союзу, форсованим перекачуванням в індустрію коштів із села шляхом зміни в ньому економічних відносин. Майже так само створювався за планами імперського центру голодомор 40-х років задля фінансування селом — донором розвитку воєнно-промислового комплексу (ВПК).

Голодомор 30-х років витворювався насильницькою колективізацією сільського господарства, розкуркуленням, конфіскаційними хлібозаготівлями й податками тощо, наростанням найвищої в історії села державної експлуатації селян. Якщо на початку 30-х років колгоспи створювалися й існували, в основному, щоб владі легше було «взяти» хліб у селян, для чого застосовувався терор голодом, то після війни у колгоспній системі селяни були вже справжніми кріпаками. Примірний статут сільськогосподарської артілі після війни закріплював кріпацтво в українському селі у найбільш жорсткій формі.

Причини виникнення й поширення обох голодоморів були аналогічними. «Або колгосп, або — могила», — така дилема стояла перед селянами в 1932–1933 роках. Головною причиною кожного з голодів була сталінщина з її абсолютною зневагою до людини-трудівника, людини-«гвинтика». Творці голодоморів діяли як у 30-х, так і в 40-х роках тими ж самими методами репресій.

Різнилися умови, тло, на якому відбувалися ті трагічні для народу України події. І в 30-х, і в 40-х роках вони були надзвичайно складними. Якщо кліматичні умови в Україні 1932–1933 років сприяли вирощуванню врожаю, то в 1946–1947 роках — навпаки: 1946 р. південні та східні її області були охоплені засухою. 1947 р. українські селяни одержали непоганий врожай, але посуха знову спалила зернові й залишила без хліба й овочів населення південних областей: Ізмаїльської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської. В 2-й половині 40-х років до неврожаю додалися наслідки кривавої руйнівної війни, прагнення московського центру, як і в 30-х роках, до встановлення у повоєнний час тотального контролю над Україною. Ідеологи соціалізму в 30-х роках вважали селян «дрібнобуржуазним елементом», у 40-х до цього звинувачення додалася «провина» селян у тому, що вони перебували на

окупованій території, й, на думку можновладців, зазнали впливу ворожої пропаганди й потребували «перевиховання».

Найтяжчим для українського села було виконання надвисоких, нереальних планів хлібозаготівель, за якими пильно стежили спеціальні уповноважені вищих партійних та державних органів. В 30-х роках у випадку невиконання плану хлібозаготівель за сталінською директивою уповноважені забирали в колгоспах продовольче зерно, а також насіння, страхові та фуражні фонди. Те ж саме з використанням набутого досвіду робилося і в 40-х роках. Якщо колгосп план все-таки виконував, на нього накладався новий — зустрічний. А коли зерна вже не було, бо плани хлібозаготівель часто-густо перевищували урожай, підключалися «буксирні бригади», що по кілька разів проходили по хатах та подвір'ях селян, забираючи останній шматок чогось їстівного чи навіть особисті речі людей. Дії осіб, які чинили спротив вивезенню зерна, оголошувалися «антирадянськими», «націоналістичними», «контрреволюційними». Газети вміщували повідомлення про розстріли подібних «шкідників».

Такого роду дії влади в 40-х роках призвели до відсутності в населення України продуктів харчування, що й викликало 1946 р. голод, а 1947 р. — голодовий мор, масову смертність селян.

До речі, у повоєнній Росії теж був голод, надмірні хлібозаготівлі, але там у селян забирали лише зерно. В обійстях ж українських селян залаповували абсолютно всі продукти — овочі, сушню, квашені буряки, капусту, солені огірки, навіть їжу з печі...

Спільною причиною голодоморів в Україні була імперська політика правлячої верхівки. Свій вияв це знаходило в неоплаті чи вкрай мізерній оплаті праці колгоспників, вивезенні зерна з України. Хліб експортувався за кордон саме тоді, коли люди вмирали голодовою смертю. В 1932–1933 роках на зарубіжні ринки було вивезено понад 6,9 млн т зерна, після війни ешелони з хлібом України йшли до Німеччини під гаслом: «Німецькому народу від українського народу». 1946–1947 рр. на Захід було експортовано 2,5 млн т. зерна. Значну частину хліба передано ряду країн безкоштовно¹.

Існувала та ж сама система покарань. Злочинцями оголошувалися навіть малолітні діти за збирання колосків на скошених полях. І в 40-х роках діяв власноручно підписаний Сталіним 7 серпня 1932 р. і проклятий людьми «закон про п'ять колосків». А на його підсилення — ще й указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р.², спрямований проти «розкрадачів соцвласності» — насправді селян та їх дітей, голодуючих з вини тієї ж влади.

У складній політичній обстановці в Україні на початку 30-х років, коли йшла боротьба імперської верхівки з інодумцями, проводилися кампанії гоніння на інтелігенцію, інакомислячих робітників, селян, голод був своєрідною всеохоплюючою каральною акцією. Подібною була картина подій і в 40-х роках. Найстрахітливіша катастрофа ХХ століття — голодомор в Україні 1932–1933 років — стала наслідком глобального репресивного заходу щодо українських селян — терору голодом для створення класу рабів-колгоспників. Величезною репресивною акцією партійно-радянської влади проти населення був і після-

воєнний голод в Україні. Її складові — насильницькі надмірні хлібозаготівлі, непосильні податки, ставлення до трудівників, як до рабів-кріпаків, виселення людей з рідних місць, позбавлення їх продуктів харчування, неоплата чи вкрай низька оплата праці, довгий ряд інших репресій. Найпоширенішими були звинувачення у «приховуванні зерна», його «розкраданні», «саботажі хлібозаготівель» тощо.

Так само, як у кінці 20–30-х роках у відповідь на насильницькі хлібозаготівлі відбувались збройні виступи селян, в 40-х роках в умовах суворих репресій, що спалахнули у повоєнній Україні з новою силою, селяни також чинили пасивний і, часом з останніх сил, активний спротив владі. Інтереси колгоспників часто відстоювали колишні фронтовики. Протидію репресивним заходам у західних областях України здійснювали Організація українських націоналістів (ОУН) і Українська повстанська армія (УПА) із закликами: «...Смерть Сталіну і його кліщі — організаторам нового голоду на Україні! ...Геть сталінські колгоспи — знаряддя грабежу хліба і визиску селян!»³. Завдяки цьому, населення Західної України було, в основному, з хлібом, хоч голоднеча зачепила і його. Сильно постраждали Чернівецька та Ізмаїльська області, населення Станіславської (нині Івано-Франківська) області.

У 40-х, як і в 30-х роках, відбувалося масове захворювання селян на голодове виснаження — дистрофію. Поширювалися тиф, туберкульоз, інші супутні голодуванню хвороби. Особливо терпіли від голоду багатодітні сім'ї, люди похилого віку, в 1946–1947 рр. — сім'ї загиблих фронтовиків. Селяни намагалися тікати з голодних місць. Але на кордонах стояли загороджувальні загони. Голодні люди поповнювали міста, однак і в містах теж було безхліб'я. В 1933 р. голодним селянам не дозволялося виїжджати в пошуках продуктів харчування в інші регіони імперії. І в 30-х роках, і в 40-х найбільше постраждали від голоду жителі сіл — саме виробники хліба. 1946 р. з пайкового постачання рішеннями компартії та радянського уряду було знято понад 2,5 млн осіб, здебільшого мешканців сільської місцевості, які працювали в селищах та містах⁴. Обидва голодомори супроводжувалися породженням масового сирітства, спільним у них було припинення у розпал голодів постачання продовольством дитячих установ — інтернатів, дитбудинків, патронатів. Люди їли лободу, цвіт акації, горобців, кішок, собак. В 30-х роках масовим стало людоїдство. Нерідким явищем канібалізм був і в 40-х рр. Державна допомога голодуючим, несвоєчасна й незначна, не відповідала потребам голодуючого села, в основному зводилася до баланди лише працюючим на полях у колгоспах.

Істотну допомогу голодуючі селяни з Південної, Центральної і Східної України в 40-х роках шукали й знаходили в Україні Західній. Селяни західно-українських областей рятували від голодної смерті своїх земляків — українців, а також росіян, білорусів, молдаван. Командування Української повстанської армії (УПА) розповсюджувало серед селян звернення, в яких закликала допомагати продуктами людям, які приїжджали, аби роздобути бодай якийсь харч.

Сотні тисяч голодуючих були врятовані від голодної смерті селянами Західної України, «бандерівцями», як їх називала офіційна пропаганда. Але 1947 р.

влада перекрила голодуючим шляхи спасіння на Західну Україну. Пам'ять про ці події й понині жива. 20 жовтня 2005 р. на станції Підзамче Львівської залізниці під час проведення земляних робіт було виявлено 502 людських останків, які були хаотично захоронені. Зокрема, 92 останки підлітків і 4 дитячих. На кістках загиблих виявили сліди куль. Згідно з висновками судово-медичної експертизи, ці люди загинули в 1947 році. На думку експертів, документи СБУ та партійного архіву дають підстави стверджувати, що це останки жителів східних областей України та Молдавії, які тікали на Західну Україну від голоду й були знищені каральними загонами НКВС. Знайдено натільні хрестики, медальони загиблих⁵.

Так само, як і людомор 30-х років, післявоєнний голодомор в Україні не був відомий світовій громадськості, щодо обох лихоліть діяло табу мовчання. Вобох випадках голод був суворою державною таємницею.

Відмінність проявлялася перш за все у масштабах народного лиха. Голод 1932–1933 років охоплював всю тогочасну територію України і мав надзвичайно трагічні наслідки. Масштаби голоду 1946–1947 рр. були значно меншими. Це при тому, що станом на 1 лютого 1947 року в Україні (в пік голодомору) в держрезерві СРСР було 10 млн тонн зерна, на 1 млн 900 тис. тонн більше, ніж в 1946-му⁶. Населення голодувало теж майже по всій території повоєнної України, за винятком деяких західних областей,

Зміст архівних документів про обидва голодомори перегукується з неупередженими свідченнями людей, що вижили в голодоморному вирі, й очевидців лихоліть, підтверджуючи їх однаковість. Більшість опитаних респондентів, порівнюючи два сталінські голодомори, вважають їх за основними показниками схожими, але повоєнне лихо менш страшним, ніж голодомор 30-х років. «Репресували не тільки до війни, забирали й нищили людей і після війни... Але в 47-му році менший голод був, ніж в 33-му...», — згадував Іван Шуляк, 1898 р. народження, з с. Понінка на Хмельниччині⁷. «Голод 1947-го люди пережили порівняно легше, ніж у 33-му», — свідчив Яків Підпанюк, 1921 р. народження (с. Бокова Долинського р-ну Кіровоградської обл.)⁸. «1946 року врожаю не було через посуху, бараболя також не вродила, була дрібна, як біб. Та то ще не біда, бо були запаси. Але те, що засипали в колгоспні комори, забрала держава, а селян примусили здати їхні статки для виконання непосильних податків. Незабаром почався голод. Хоч він був не такий великий, як у 1932–1933 роках, і не у всіх, а все ж таки і цей ніс воші, напасті, хвороби і смерть. ...Комусь захотілося виморити наш народ, тому влаштували другий, ще страшніший, ніж у 1921–1923 роках, голод, а потім — і третій. Усі ті штучні голоди були породжені системою, яка голодомори мала за інструмент примусу і смерті селянина», — стверджувала Олена Поліщук, 1923 р. народження (с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)⁹. А Михайло Франішин, 1924 р. народження, з с. Гришівці на Вінниччині, розповідав: «...Ми голодували. Не так як в 33-му, але було дуже важко. ...Деся виїхати з села, щоб заробити трохи грошей на продукти, було неможливо. Паспортів селянам тоді не давали, а в країні був впроваджений суворий паспортний режим. Село обгородили колючим дротом і з нього нікого не випускали без дозволу керівництва.

Ми рятувалися тим, що забирали зерно у ховрахів. Воювали з ними, викурюючи з нір...»¹⁰. Катерина Марченко, 1919 р.народження, переживши лихо в с. Кишенці Уманського р-ну на Черкащині, писала: «Голод 1946–1947 років не набув масштабів голоду 30-х років тільки завдяки допомозі Західної України, де ще не було колгоспів. Селяни — одноосібники Західної України змогли підтримати голодних людей із Центральної та Східної України. Однак це теж нелегко — треба було виконати план хлібозаготівель. Слід пам'ятати, що це зробили західні українці, яких п'ята колона зневажливо називає «бандерівцями»¹¹.

Разом з тим значна кількість свідків народної трагедії оцінює післявоєнний голодомор як порівняно важчий за попередній. Варвара Остапенко, 1908 р. народження, з с. Гаврилівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл., свідчила: «Пережила я за своє життя дві світові війни, революцію, голод 1921–1923 рр., голодомор 1932–1933 рр., голод 1946–1947 рр. Голод 1932–1933 рр. пережили набагато спокійніше, ніж голод 1946–1947 рр. До кожного двору тоді приходили уповноважені, забирали зерно і взагалі все те, що було їстівним. Не можна було десь щось дістати. Держава нам не допомагала. Багато людей померло. ...Але кожен викручувався, як міг. Їли все, що бачили: різні трави, ліпили кукурудзяні коржики, виливали ховрашків. Звичайно, їли котів і собак. Під час голоду 1946–1947 рр. мала 3-х дітей — 2-х дочок та сина. Чоловік загинув на фронті. Доводилося господарство тягнути на собі. Яка жахлива картина! Скільки пухло людей і помирало! Багато померло після того, як почала у 1946 році пшениця пускати колосся, люди зривали їх та їли — помирали...»¹². Жінка з села Охиньки Прилуцького району Чернігівщини стверджувала: «В 1947 році у нас голодовка була більша, ніж в 33-му»¹³. Харків'янин Іван Штонда, 1905 р.народження, переконаний, що: «В 1946–1947 рр. було ще гірше, ніж у 1932–1933 рр. Пшеницю відправляли за кордон. Людям не давали нічого. На присадибних ділянках у людей нічого не було, домашньої худоби і птиці теж не було. Два роки люди вмирили з голоду, як мухи. У тих, хто продавав пайок на базарі, озвірілі люди хватили хліб з рук і кидали в бруд. Їх били, а вони хліб у багнюку вимазували, щоб не могли його у них забрати, а потім їли. Так було в Харкові, Дніпропетровську і в інших містах. Щоб люди не виїздили за межі свого регіону, на станціях не видавали квитків на потяги. Мотивували це тим, що потрібно пройти санітарну обробку, щоб не поширювати заразні хвороби. Тоді люди виїздили на дахах товарних потягів. Свої речі зв'язували докупи, щоб не падали. Бандити часто накидали металеві гаки на мотузках на ці речі і скидали їх. Так люди залишалися без надії виміняти речі на якісь продукти. Листи до солдатів в армію не ходили. В мене був товариш, Покриш Микола Іванович. В нього вимерла вся сім'я. Він не знав про те, поки не повернувся додому. В Харкові солдати поодинокі не ходили. З цивільними не мали права розмовляти. Боялися один одному слово сказати. Один на одного доносили склали. Згадати страшно...»¹⁴.

Обидва голодомори були штучними, рукотворними. Голодомори 30-х і 40-х років в Україні відповідають основним статтям Конвенції про попередження

злочину геноциду та покарання за нього, ухваленої 9 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Через масову колективізацію, розкуркулення і відвертий терор голодом 30-х років утверджувалися соціально-економічні підвалини тоталітарного режиму. Масовий людомор викликав вимирання сімей, хуторів, сіл...

Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 рр. проти населення України були геноцидом, однією з найвиразніших ознак якого є свідоме створення умов життя, спрямованих на фізичне винищення людей¹⁵. Упродовж кількох місяців селянам не видавали на зароблені трудовні ні хліба, ні інших продуктів, ні грошей.

Влада здійснювала масові депортації українців (як складові політики геноциду) у концтабори Сибіру. Мільйони колгоспників померли від голоду, загинули у таборах, на лісопovalaх. Голоди 30-х і 40-х років ХХ ст. в Україні — це наслідок функціонування диктаторського тоталітарного режиму.

Отже, як свідчить далеко не повний порівняльний аналіз, обидва голодомори мали більше схожого, ніж відмінного, однакового, ніж різного. Це була війна комуністичної імперії проти українського народу.

Повоєнний голод викликав незворотні соціально-економічні наслідки. Як і людомор 1932–1933 рр., цей голод спричинився до подальшої економічної та духовної стагнації суспільства. Жителі міст, завдяки нормованому постачанню за картками, легше пережили лихоліття. Становище сільського населення було жахливим. Величезна репресивна акція голодомору була спрямована перш за все проти селян-хліборобів. Політика пограбування села через продрозкладку, репресії проти населення дозволили зібрати продовольство для мінімального постачання жителів міст і створити резерви тоталітарної держави, але прирікала селян-хліборобів на виснаження й муки голодної смерті. Гранічне обмеження чи позбавлення продуктів харчування людей, доведення їх до голоду та смерті стало практикою радянської політики.

Деструктивні політичні, економічні, соціальні, демографічні, моральні, психологічні наслідки рукотворних голодів відчуваються й досі. Це я можу підтвердити на власному прикладі. Нині маю 73 роки. В 47-му мені було 8. Росла в робітничій родині Дніпродзержинська — великого промислового міста металургів і хіміків. Там же зустріла і пережила повоєнний голод.

Одного разу, коли мені через захворювання призначили уколи пеніциліну, я йшла до поліклініки вузькою стежкою між огорожами в приватному секторі й несподівано втратила свідомість. Прийшла до тями вже в самій поліклініці — страшенно боліла голова. Лікар мені сказав, що, на моє щастя, мене помітила подружня пара й принесла до лікарні. А впала я тому, що хтось чимось важким вцілив мені в голову, Бог знає, з якою метою. Лікар мене оглянув, зробив потрібні уколи й порадив приходити на лікування з кимось з дорослих. А той шрам на голові на все життя залишився. Діти ж тоді нерідко зникали. З нашого багатодітного двору саме в 47-му році пропала дівчинка Ліза, якої так і не знайшли. Бачила багато безпритульних дітей. «Паслися» ми на траві, на деревах, скалчених війною, квітах акації, калачиках...

Постійно хотілося їсти. Батьки й діти були сильно виснажені. В школі сиділи по-четверо за однією партою (школи були розбиті у війну), чекали на велику перерву, щоб отримати ложку вінегрету на блюдці. Заради цієї поживи бігли на заняття.

Часту смерть дітей і дорослих сприймали як звичайне явище. А в школі нам так само часто розповідали про «світле майбутнє — комунізм»¹⁶.

Необхідністю в нашій незалежній Україні є розбудова не лише економічних, а й політичних та соціальних відносин в суспільстві. Голодам в Україні не може бути місця.

¹ Внешняя торговля СССР. Статистический сборник: 1918–1966. — М., 1967. — С. 88; *Леценко Л.О.* Україна на міжнародній арені (1945–1949). — К., 1969. — С. 155; У истоков социалистического содружества: СССР и страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине 40-х годов XX столетия. — М., 1987. — С. 173.

² Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927–1935. — М., 1957. — С. 423–424; Зоря Полтавщини. — 1947. — 6 червня.

³ Листівка-звернення УПА від 1947 р. до голодуючих українців із закликом боротися за самостійну соборну незалежну Українську державу / Національне примирення чи конфронтація? — Збірник документів. (Упорядник О.М. Веселова. Відповідальний редактор С.В. Кульчицький). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 61.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 949. — Арк. 19–23, 48–54; Спр. 955. — Арк. 41–55; Спр. 3499. — Арк. 15.

⁵ Буковинське віче. — 2008. — № 60(1860). — 3 серпня; www.radiosvoboda.org/content/article. — 2009. — 24 листопада.

⁶ *Зима В.Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. — М., 1996. — С. 29.

⁷ Свідчення Шуляка Івана. — 3 архіву автора.

⁸ Свідчення Підпанюка Якова. — 3 архіву автора.

⁹ Свідчення Поліщук Олени. — 3 архіву автора.

¹⁰ Свідчення Франішина Михайла. — 3 архіву автора.

¹¹ Свідчення Марченко Катерини. — 3 архіву автора.

¹² Свідчення Остапенко Варвари. — 3 архіву автора.

¹³ *Демченко Т.П.* Свідчення про Голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Випуск 13. Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «Круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України 22 березня 2007 р.) / Упорядник В.П. Швидкий, Наукова редакція О.М. Веселової та В.П. Швидкого. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 163.

¹⁴ Свідчення Штонди Івана. — 3 архіву автора.

¹⁵ Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. — М., 1990. — С. 90.

¹⁶ Свідчення автора.